

Hivatkozott irodalom

- DOMONKOSI ÁGNES 2006. *Stiluselemzés, trópusok, alakzatok*. Linceum Kiadó, Eger.
- KEMÉNY GÁBOR 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KOCSÁNY PIROSKA 2008. Metonímia. In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 410–420.
- SZABÓ G. ZOLTÁN – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ 1997. *Kis magyar retorika*. Helikon Kiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI István 2004. *Stilsztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

PETHŐ JÓZSEF
Nyíregyházi Egyetem

A Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár (Kiadványok) négy kötete

1. Nagyszombati Agendarius. Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596. Szerk. FEKETE CSABA. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 236 lap – 2. DEMJÁN ADALBERT, A tékozló fiú példázatának magyar fordításairól. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 244 lap – 3. A. MOLNÁR FERENC – OSZLÁNSZKI ÉVA, Szenci Molnár Albert zsoltárainak szöveghagyományozásáról. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 440 lap – 4. FEKETE CSABA, Örvendőzzünk körörsztyénök. Délvidéki graduáljaink hagyománya a 17. század első felében. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 239 lap

1. A nyelvben (a mindenkori szinkroniában) [...] jól tükröződik [...] a nép élete, művelődésének története (MÁTAI 1994: 88; vö. TOMPA 1948: 155). Nyelvünk történetének forrásai pedig rendre az adott kor kultúrájának, művelődéstörténetének az emlékei. Egy nép művelődéstörténete és nyelve tehát egymást kölcsönösen feltételezik. Ezt az egymásrautaltságot jeleníti meg a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékéhez kapcsolódó, A. MOLNÁR FERENC által szerkesztett (1999-ben indult) sorozat címe is: Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár.

A sorozat tagjai eredendően olyan „tanulmányok, cikkek, amelyek különböző folyóiratokban, évkönyvekben stb. jelennek meg, tehát lazá(bba)n tartoznak össze” (A. MOLNÁR 2001: 367). A sorozathoz tartozó (erre az adott megjelenési helyen lábjegyzet hívja fel a figyelmet) tanulmányok száma mára megközelíti a százat. Felmerült annak a lehetősége is, hogy ezek a tanulmányok később gyűjteményes kötetekké álljanak össze (i. m. 368). A sorozatban utóbb önállóan megjelent munkák is helyet kaptak, Kiadványok megjelölés különbözteti meg, és külön sorszámozással vannak ellátva. Ezt a „belső sorozatot” RADÓCZNÉ BÁLINT ILDIKÓ (2001) A ’kegyelem’ jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben című munkája nyitja. A Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok sorozat eddig 15 kötetet számlál, a jelen ismertetés a legutóbb megjelent négy kötetet kívánja bemutatni. Ami e négy kötetet összekapcsolja – a sorozatba tartozásukon túl – a szöveghagyományozás vizsgálata.

2. A Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok sorozat 11. tagjaként jelent meg a Nagyszombati Agendarius című kötet, jegyzetekkel ellátott (részleges) hasonmás

kiadás. Amint alcíme mutatja (Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596) a hasonmás nem a teljes liturgikus könyvet tartalmazza, csupán a latin nyelvű hivatalos liturgiához kapcsolódó, de annak szerves részét jellemzően nem képező magyar nyelvű szertartási betéteket.

Az *Agendarius (liber)* (< lat. *agenda* tkp. 'teendők') a szertartások szövegeit, illetve a végzésükre vonatkozó szabályokat tartalmazó könyv (vö. 154–155). A jelen kiadvány ugyanakkor – amint ezt a közéteendő FEKETE CSABA az előszóban hangsúlyozza is (vö. 9) – nem tűzte ki céljául, hogy magát a liturgiát (az esztergomi rítust), illetve a szertartás-könyvön keresztül annak történetét tegye tanulmányozhatóvá. Erre vonatkozóan a gondosan összeválogatott szakirodalomhoz (151–153) irányítja az olvasót. Megjegyezzük, hogy utóbb az 1583-as kiadásnak modern (a magyar szöveg tekintetében pedig modernizált) kiadása is napvilágot látott (*Agendarius 1583/2015*), a teljes (latin nyelvű) liturgia iránt érdeklődőt e kiadáshoz kalauzoljuk.

A Nagyszombati *Agendarius* jelen kiadása tehát az anyanyelven született liturgikus emlékek nyelvi és művelődéstörténeti megközelítését (9) szolgálja, a szövegrészek eredeti formájában (facsimile) való közlése pedig a nyelv története iránt fogékony (vagy éppen azt kutató) olvasó érdeklődésére is számot tarthat. Latin szövegrészek csupán akkor bukannak fel a kötetben, ha az adott oldalon magyar nyelvű szöveg is van (pl. 53, 96, 99, 115. stb.). (Megjegyezzük, hogy a latinul nem tudó olvasó számára talán nem lett volna haszon nélküli e latin szövegrészletek fordításának jegyzetben való közlése.)

A köztudatban az él, hogy a katolikus liturgiát a közelmúltig kötelezően latin nyelven végezték. (A 16. században ekként vált szét nyelvileg a protestáns és a katolikus istentisztelet.) Mindazonáltal már a legkorábbi szövegemlékeink tanúsítják (vö. pl. Halotti beszéd és könyörgés), hogy a liturgiában egyes elemek anyanyelven is helyet kaphatnak. Későbből, a kései ómagyar kor liturgikus kódexeiből erre számos további példa említhető. Maga a liturgia ettől függetlenül par excellence latin nyelvű maradt, az anyanyelvű szövegrészletek pedig – amint a kötet alcíme is utal erre – szertartási betétekként illeszkednek a latin szertartásszövegek közé: „[az *Agendarius*] egy jelentős része magyar nyelven elhangzott kérdéseket, szertartási tanításokat, intelmeket tartalmaz. [...] Kivételes volt a nép nyelvén [...] elhangzó részlet” (9). Kiválóan szemlélteti mindezt az *Agendarius*ban például az ún. közgyónás liturgiájának részlete: a latinul többségében feltehetően nem tudó hívek felszólításának („Elsetek térdre ... es mondgyatoc vtannam ...”), majd közgyónás szövegének („Gyunom vram Iftenec ...”) magyar szövege után a pap számára adott instrukció és az általános feloldozás szövege már latin nyelven következik (96, ugyanez a szertartás hasonlóképpen: 113–114). További vizsgálatára különösen is alkalmas a kereszttség szertartásának szövegrészlete (22–23).

Az *Agendarius* magyar nyelvű szertartási betéteinek faksimile közlése (11–143) után a kötet a forrás több szempontú bemutatását, elemzését kínálja. Az *Agendarius* kiadásainak leírásában (145–153) igen tanulságos a két kiadás közötti különbségek aprólékos összevetése. Az elemzés legterjedelmesebb fejezete a szöveghagyományozódás kérdéssel foglalkozik (153–191). A liturgiátörténetet is érintő megfontolások után konkrét szövegek vizsgálatán keresztül derül fény a különböző forrásokban felbukkanó egyes szövegrészletek párhuzamaira, egyezéseire (ezek kiválóan tanulmányozhatók a különböző forrásokban található szövegek párhuzamos közléseinek segítségével), végső soron pedig magára a szöveghagyományra. Különösen is tanulságosak azok a szövegrészletek, amelyek

arra mutatnak rá, hogy a (katolikus) Agendarius szövegei gyakran akár szó szerint tűnnek fel későbbi protestáns forrásokban.

A kötet liturgiátörténeti jelentőségéről részletesen olvashatunk ZELLIGER ERZSÉBET korábbi ismertetésében (2012–2013), így most elsősorban nyelvi (nyelvtörténeti) vonatkozásaira irányítjuk figyelmünket.

A nyelv története iránt érdeklődő olvasó tájékozódását különösen a további, fejezetek segítik. A forrás helyesírásának vizsgálatában (191–196) a szerző az egyes hangok és betűk megfeleltetésén túl foglalkozik az egybeírás és különírás egyes eseteivel. Megállapítja, hogy az Agendarius helyesírása meglehetősen következetes (193), kivéve a későbbi kiadáshoz csatolt temetési beszédet: „[a] nyomdász vagy a sajtó alá rendező a helyesírást sem igazította hozzá a kötet egészéhez” (197). A helyesírási jegyeken túlmutató morfológiai kérdések is előkerülnek, például a felszólító mód E/2. személyű határozott ragozású személyragjának hiánya (*iobbéch* ’jobbítsd’, *érch* ’értsd’). Figyelemre méltó továbbá a múlt idő jelének rövid jelölése magánhangzó után is, hasonlóképpen a névmások, határozószók (-t locativusrag eredetű) végződése is (pl. *alat*, *mafut*). A szerző ezután számba veszi a mai köznyelvitől eltérő hangtani sajátosságokat (197–199). Ez az adattár főként a nyelvjárástörténet kutatója számára különösen is értékes. A hangtani jelenségekre pillantva okkal feltételezhetjük, hogy az Agendarius magyar szövege nem homogén nyelvjárási hátterű, s mint ilyen, további nyelvföldrajzi vizsgálatok lehetőségét kínálja.

Nyelv- és művelődéstörténeti szempontból is figyelemre méltó a Megváltozott jelentésű és alakú szavak címet viselő összeállítás (200–203). Talán a szótár összeállítása során célszerűbb lett volna a különböző szempontok különválasztása. Találunk ugyanis itt szómagyarázatot (*ágazat*, *ágazatos hittan*, *Cantor böjt*, *zsolozsma* stb.), mára kihalt szavakat (*alét* ’vél, gondol’, *duska* ’poharazás’, *ill* ’megünnepel’ stb.), valóban – a címnek (részben) megfelelően – megváltozott, a illetve a mai köznyelvitől eltérő jelentésű szavakat (*bosszúság* ’bosszúállás’, *hátramegy* ’<esküt> megszeg’, *imád* ’imádkozik’, *újság* ’megújulás’, *vastagul* ’erősödik, gyarapodik’ stb.), megváltozott, a illetve a mai köznyelvitől eltérő alakú szavakat (*ájétatos* [N. B. megfelelőként az *áhitatos* mellett – esetleg helyett – hangtörténeti szempontból, illetve katolikus forrás lévén az *ájtatos* alak is idekívánkozik], *balzsamom*, *korcsoma*, *mevet* ’nevet’, *vigaszik* stb.).

A következő – stilisztikai adattárként is hasznos – különböző alakzatot (tautológia, szinonimahalmazás, fokozás, hendiadion stb.) példatárát találjuk összegyűjtve (204–230). Ez esetben már csak az adatok nagy száma miatt is érdemes lett volna az egyes típusokat különvenni. A szerző kiemeli, hogy mindezek a stilisztikai eszközök – bár természetesen más nyelvi regiszterekben is megtalálhatók – sajátosan jellemzik a bibliai, illetve a liturgikus nyelvezetet. Ami ezen túl különösen is figyelemre méltó, hogy a magyar nyelvű forrásokban gyakran „akkor is szópárt találunk, amikor a latin eredetiben csak egy szó áll” (204, vö. 205). (E „bővelkedés” első előfordulásának talán a Halotti beszéd „morte morieris” helyén álló hármas figura etymologica tekinthető.) A kötet utolsó fejezete (230–234) néhány további stílusjelenségre – továbbá nyelvhasználati, retorikai sajátosságra – mutat rá.

A kötet művelődéstörténeti adattárként való használatára – a liturgiátörténeti összefüggések fényénél szükségtelen külön rámutatni. Ezen túl azonban feltétlenül szükséges megemlékezni a kötet irodalmi vonatkozásairól, kapcsolatáról két – bizonyos szempontból végletet képviselő – irodalmi műfajjal. Ezek: a virágének (67) és a haláltánc (106). A kötetben helyet kap egy kalendárium (112–124), amelynek mint néprajzi forrásnak a jelentősége ugyancsak figyelemre méltó.

3. Az Adattár Kiadványainak 13. kötete (a sorozat 12. tagjáról a következő kötet bemutatása során ejtünk szót) DEMJÁN ADALBERT munkája A tékozló fiú példázatának magyar fordításairól. A munka fő célja (a szerzőt idézve): „[a] kiválasztott magyar fordítások keretein belül a példázat szövegének alakulását – mozgásokat és változásokat, valamint állandósulásokat és hagyományozódásokat – az egyes textusok részletes elemzése útján feltárjam [...]” (10). A kiválasztott fordítások: az ómagyar kódexek (Münchener, Jordánszky-, Érsekújvári kódex) szöveghelyei, a történeti bibliafordítások: Pesti Gábor, Sylvester János, Heltai Gáspár és Félegyházi Tamás Újtestamentum-fordítása, A Vizsolyi biblia, Komáromi Csipkés György Magyar bibliája, Medgyesi Pál töredékszövege, továbbá Torkos András lutheránus fordítása, valamint Káldi György katolikus Bibliája; tehát „a parabola minden önálló átültetése a 15. század első felétől a 18. század közepéig” (11). A szöveghagyomány „végpontjaként” a kutatásokba bevont a szerző két mai (egy katolikus és egy protestáns) fordítást, illetve a két tekintélyes (Károli- [a kötetben: *Károlyi*] és Káldi-féle) bibliafordítás revízióit és javított kiadásait (felsorolásukat lásd: 13). Örvendetes, hogy a „hagyományos” bibliafordítás-szövegek mellé odakerült a parabolát tartalmazó liturgikus (Érsekújvári) kódex is, melynek modern kritikai kiadása (ÉrsK.) éppen e kötettel egy időben jelent meg, ezért a szerző még természetesen a korábbi, Volf-féle szövegkiadást használta ez mindegyiknél – a vizsgálat szempontjából kevésbé releváns – helyesírás-történeti problémákat vet föl. (Megjegyezzük, hogy a tékozló fiúról szóló példabeszéd a mai katolikus liturgiában pontosabban háromévenként [az ún. C évben] nagybőjt negyedik vasárnapjának – tehát nem „a nagybőjtöt követő” [13], hanem hamvazószerdát, illetve a nagybőjt kezdetét követő negyedik vasárnap – evangéliuma, a kódexben viszont a nagybőjt második vasárnapja utáni szombaté.) Üdvözlendő megoldás, hogy a forrásszövegek – s nem csupán a törzsanyagba bevont, de a görög és a latin, illetve a modern fordításszövegek is – egyfelől folyamatosan teljes terjedelmükben olvashatók a függelékben (169–201), másfelől mondatról mondatra haladva „párhuzamosan” is olvashatók (207–244), segítve az összevetést az olvasó számára is.

A szerző nem csupán a kiválasztott fordításszövegeket veti össze, de elemzése során felhasználja a példabeszéd görög és a latin (Vulgata) nyelvű szövegét is, ezzel lehetőséget teremt a fordításoknak nem csupán egymáshoz, de az eredeti szövegekhez való kapcsolatok feltárására is. Ennek nyomán viszont nem kerülheti meg a bibliafordítások szerzteágazó problematikájának bemutatását.

A bibliafordítások elmélete és módszertana könyvtárnyi szakirodalommal rendelkezik. A problémát némileg leegyszerűsítve kétpólusúként ragadhatjuk meg: a fordítónak vagy a formális („szó- és formahű fordítás”), vagy a funkcionális ekvivalencia („tartalmilag hű fordítás”) alapjára kell helyezkednie. A szerző a kérdéstről adekvát áttekintést kínál az ókortól kezdődően – itt különösen is figyelemre méltó a latin Vulgata készítőjének, Szent Jeromosnak a módszertana (15) – Erasmus és Luther fordítói elvein át a vizsgált magyar nyelvű fordítások készítőinek felfogásáról. Mutatis mutandis hasonló elméleti és módszertani problémák kísérik az ún. javított, illetve revidált fordítások készítésének eljárását is (13).

A szerző által kínált elemzés fő szempontja (amelyet kötetben tárgyalt valamennyi tartalmi egység fölé helyezett címmel is): a szövegösszefüggés megvalósulása a szövegekben. Vizsgálatai mindegyiknél KÁROLY SÁNDOR szöveggrammatikai módszerének (KÁROLY 1995) alkalmazására épülnek.

Az első – egyben legterjedelmesebb – fejezet melyben a szerző a referenciális egységek által megvalósuló korreferencialitást vizsgálja, különösen is figyelemre méltó. Egyfelől, mert

– KÁROLY mintának tekintett kutatásain túlmutatva – összehasonlító áttekintést és elemzést kapunk, ami mind eredményeiben, mind kialakított módszertanában figyelemre méltó tudományos eredmény. Másfelől, mert a vizsgálat részint a görög és latin szövegek értelmezésének szükségszerűségéből, részint a fordítások (olykor eltérő) szóhasználatából fakadóan igen gazdag művelődéstörténeti ismeretet kínál (lásd például a *marha, jószág, javak, örökség, élet és vagyon* összevetését [51–56] vagy a disznók eledelét és megnevezéseit [56–61]), ekként a kötet a nyelvészeti elemzésen túl valóban művelődéstörténeti adattárrá is válik.

A következő elemző fejezetek a névmások (82–91), a kötőszók (91–99), majd a névelők (99–106) vizsgálatát kínálják. Az áttekintést kiváló grafikonos és táblázatok segítik.

Az ötödik, a szövegeken belüli időszerveződét vizsgáló fejezet (100–136) összetettebb. Az első egység (107–119) az igeidők előfordulását, illetve funkcióját vizsgálja. Különösen is szemléletes a múlt idők használatának grafikonja, amely szépen mutatja, hogy például az elbeszélő múlt használata a liturgikus célokat kiszolgáló ÉrsK.-ben, illetve Sylvester fordításában kiemelkedően magas (feltételezhetjük, hogy használata egyfajta emelkedettséget, illetve ünnepélyességet már a korszakban is képviselhetett), majd idővel használatának aránya csökken, de még a vizsgált korszak végén is 50% fölött marad. (Hasznos lehet majd e grafikont más műfajú korabeli források adataival is összevetni.) A megelőző táblázatból az is kiderül, hogy ezt a funkcióját a 19. század végéig megőrizte – 50% alatti arányt sehol sem találunk (az 1834-es Szepesy-féle fordításban minden fordítás közül a legmagasabb: 70% fölötti az aránya, ami egybevág a romantikus irodalmi ízléssel is) –, majd a 20. században hirtelen csökken (egyetlen felvett fordítástól eltekintve) 0%-ra. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a többi igeidő aránya is konstans (csak a 20. században kap 100%, vagy ahhoz közeli értéket a *-t* jeles múlt idő), mindez azt jelenti, hogy a 19. század végéig a bibliafordítások nyelvezete e tekintetben nem követi a természetes nyelvi változást.

Ugyancsak figyelemre méltóak az összetett mondatok igeidő-használatának (119–124), az igenevek időviszonyító szerepének (124–131), az időt jelölő lexémáknak és szó szerkezeteknek (132–134), illetve az igekötők időviszonyításban betöltött szerepének (134–136) a vizsgálata. Az utolsó előtti egység a térjelölő lexikális elemek és a helyhatározóragok segítségével a szövegeken belüli térszerveződést vizsgálja (136–144). A befejező, hetedik egység – egyben visszatérve Károly Sándor mintaadó elemzéséhez is – a stílus ökonómiájáról ad számot (145–147).

A monográfia önmagában is értékes és jelentős elemzései a fordításszövegek összevető vizsgálatán túlmutatva olyan eljárásokat és módszertant kínálnak, amelyek egyfelől mintát teremthetnek további bibliai szövegegységek fordításainak összevető kutatása számára, másfelől utat nyitnak további nyelvelmélcsoportok hasonló vizsgálata felé, melyek segítségével az adott korszakok nyelvi állapotáról, nyelvhasználati mozgásairól egyre árnyaltabb, pontosabb képet kaphatunk.

4. A Kiadványok sorozat 14. kötete A. MOLNÁR FERENC és OSZLÁNSZKI ÉVA Szeneci Molnár Albert szoltárainak szöveghegymányozásáról írt munkájának immár második, bővített és javított kiadása. (Az első kiadás ugyancsak e sorozat tagjaként jelent meg 2011-ben, a sorozatszerkesztő közlése szerint „Harminc példányban, előzetes vitaanyagként [is] kiadott munka, a kommentárokból csak mutatványokkal” [435].)

Szeneci Molnár Albert verses szoltárfordításainak, a Psalterium Ungaricumnak a kivételes jelentősége közismert. Mindazonáltal nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy nyelv- és

művelődéstörténeti, illetve a magyar irodalomban betöltött szerepét, továbbá irodalomtörténeti hatását is messze felülmúlja az a tény, hogy gyülekezeti alkalmain a magyar anyanyelvű protestáns hívő közösség immár négy évszázada énekli e költeményeket. A jelen kötet összeállításában ez az utóbbi szempont kiemelkedő fontosságú: „A Szenczi Molnár-zsoltárok szöveggyűjteményének ezúttal az egyházi énekeskönyvek területén vizsgáltuk – tekintettel egy készülő, általánosan használandó református énekeskönyvre is” (38).

Az előző kötet bemutatása során már említettük a bibliafordítások és szövegrevideálások szerteágazó problematikáját. Szenczi Molnár zsoltárfordításainak revideálása, „megigazítása” esetében újabb szempontként merül fel a gyülekezeti énekhagyomány. Az egyik felmerülő, és az említett négy évszázadot végigkísérő kérdés, hogy vajon szükséges-e az énekeskönyvben felvenni valamennyi zsoltár valamennyi versszakát. A másik gondolat a zsoltárok szövege megújításának a kérdése. Igen tanulságos a Bevezetés e két szempontra fókuszáló történeti és módszertani áttekintése. A történeti áttekintésben – számos fontos információ mellett – nem meglepő az archaizmusokat a költészetében is kedvelő Arany János vélekedése az akkor kiadásra előkészített énekeskönyvről (6–7), figyelemre méltó az 1876-os határozat arról, hogy legyen két különböző kiadás: egy nagyobb (teljes) és egy kisebb (az énekelni szokott versekkel).

A történeti áttekintéshez is kapcsolódik, de immár tovább is mutat a 20. század első felében készült két kiadás (1921 és 1923) néhány kiválasztott zsoltárának az eredeti szöveggel való összevetése (12–18). A nyelvtörténész már az első módosításra is felfigyel: a 3. zsoltár elején a régi magyar *alít* ’vél gondol’ mindkét kiadásban *állít*-tal helyettesítődött (12; l. a megjegyzések között is: 17), de felfigyelhetünk a teljes tartalmi átírás példáira is (pl. 13).

A továbbiakban az említett két kérdés elméleti és módszertani áttekintése, a különböző vélemények mérlegre helyezése következik. E nagyon tanulságos részből egy megállapítást feltétlenül kiemelendő: „A gyülekezeti énekeskönyv nem lehet nosztalgizáló filológusok régiséggyűjteménye” (DÉRI BALÁZSTól idézve, 24; vö. hasonlóképpen KÁLMÁN LAJOS, 26). Énekekről lévén szó a szempontok között felmerül a dallamhoz való illeszkedés szempontja is (25–26). A szerzők természetesen állást is foglalnak, mely munkájuk vezérfonalának is tekinthető: „a mi álláspontunk [...] a változatlanul való megőrzést és a nagy mértékben való újítást, elhagyást képviselő vélemény között van” (27). Ugyanakkor – a korábban már fel-említett két kiadás elvét követve: „kívánatosnak tartanánk egy olyan kottás és kommentált egyházi énekeskönyv – de nem közénékeskönyv – összeállítását, amelyben Szenczi Molnár Albert zsoltárainak eredeti szövege változatlanul szerepel, hasonlóan az irodalmi és/vagy tudományos kiadásokhoz” (35).

Maga a kötet nagy részét kitevő Adattár (41–433) Szenczi Molnár zsoltárfordításainak eredeti szövegét veti össze a mai református énekeskönyv szövegeivel, számba véve – mindkét fentebbi szempont figyelembevételével – minden eltérést: „A pusztán az általános nyelvfejlődésből vagy a nyelvjárási vonások kiküszöböléséből adódó különbségeket (például *az ki, azki* > *aki*, *szívekben* > *szívükben*) kurzív [ezek a helyek valódi kincsesbányái a nyelv- és nyelvjárás-történeti vizsgálatoknak – Sz. R.], az ezeken kívüli (viszonylag nagyobb) változtatásokat félkövér betűtípussal jelöltük, a kihagyott versszakoknak pedig a sorszámát” (41). Az összehasonlító szövegkiadáson túl ugyancsak figyelemre méltók – az említett kiemelt szempontra figyelemmel – az egyes zsoltárok végén a szerzőknek megfontolásra feltétlenül érdemes, mértéktartó és kellőképpen megindokolt javaslatok a készülő új kiadás revíziója számára.

Az adattár e kötete jelentős forrása a történeti nyelvészet, a magyar irodalomtörténet, a művelődéstörténet, a protestáns liturgiátörténet kutatói, illetve a bibliai szövegek fordításával és revidálásával foglalkozó szakemberek számára.

5. A sorozat 15. (jelenleg utolsó) kötete FEKETE CSABA *Örvendőzzünk körösztényök*. Délvidéki graduáljaink hagyománya a 17. század első felében című munkája. A szerző már a kötetet nyitó – a választott címre reflektáló – mondattal felkelti a történeti nyelvészet (nyelvjárastan) iránt érdeklődő olvasó érdeklődését: „Himnusz kezdősora e kötet címe Délvidék graduáljainak [...] erőteljes *ö*-zése jegyében” (7). S máris jelzi a problémát: a másolói munka eredményeként született graduálok nem feltétlenül a forrás, de nem is teljesen a másoló nyelvjárását tükrözik: „Ezeket úgy magyarázhatjuk, hogy korábbi forrásra volt jellemző egyik változatuk, és többszöri (sokszori) másolásakor sem tűnt el mindenütt” (7–8, vö. 147 is). A különbségek – amint erre a szerző maga is utal – nem csupán nyelvjárási jegyekben ragadhatók meg, nem egyszer diakrón változás állítja egymás mellé (előzményként és a következményként) az eltérő nyelvi változatokat (vö. 7). E megfontolások mentén fogalmazódik meg a munka célja: „Áttekintésemben azt vizsgálom, hogy ezen az egyházvidéken a 17–18. század folyamán használt graduálok nyelvi jellemzői, forrásai milyenek, hogyan kapcsolódnak a többi graduál (nyelvi) hagyományához, egyházi nyelvhasználatunk örökségéhez” (8). Mindebből az is kitészik, hogy a szerző (többek között) a nyelvtörténeti, illetve a történeti dialektológiai megfontolásokat az egyházi hagyományozódás feltárásának és rekonstruálásának szolgálatába kívánja állítani, azaz eljárása az alkalmazott nyelvtörténet módszertanát mozgósítja.

A szerző fontosnak tartja, hogy tisztázza a protestáns graduál fogalmát. A *graduale* ~ *gradualé* eredetileg – az előénekes által az oltár lépcsőjéről énekelt (vö. lat. *gradus* 'lépcső') – misetétel, s ekként római katolikus hagyományban a miseénekeket tartalmazó liturgikus könyv megnevezése. A protestáns *graduál* a vizsgált források korában, a 17–18. században (*graduale* alakban is) azonban „nem a missale, nem a változó misetételek, hanem a zsolozsmáskönyv, a breviárium tételeit ültette át hazai nyelvre” (30). A szerző okkal jegyzi meg, hogy e jelentés etimológiai szótárainkból hiányzik (vö. 30). A jelentésváltozás lehetséges motivációja, hogy a *graduale* mint misetétel zsolttárszleteket szolgált meg, ugyanakkor a protestáns graduálok forrásának, a zsolozsmának a gerincét is a zsolttárok alkotják. Utóbb szorosabb műfaji kötöttség nélkül 'protestáns énekeskönyv' lesz a *graduál* kifejezés jelentése (vö. 31–33). Csupán annyit jegyünk meg, hogy e terminológiai pontosítást talán célszerűbb lett volna a Bevezető legelején megtenni.

A címben jelzett *Délvidék* mint földrajzi egység (történelmi vonatkozásait tekintve még inkább) „homályos körvonali” (9). E helyütt természetesen elegendő felsorolni a bemutatásra kiválasztott négy „délvidéki” graduál lelőhelyét: Bélye, Curgó, Kálmánca és Nagydobsza. Helyben írták (másolták) a drávaszögi Bélye és a dél-somogyi Kálmánca fennmaradt graduáljait, a másik kettő azonban – a szintén somogyi csurgai és nagydobszai (Nagydobsza 1950-től Baranyához tartozik) –, „származhatott távolabbi helységből” is (9). Közülük három – nyelvjárástani ismereteinkkel egybevágóan – három erősen, a csurgai gyengébben mutatja a dél-dunántúli *ö*-zés nyelvjárási jegyeit, ugyanakkor figyelemre méltó a Nagydobszai graduál és a Kálmáncai graduál – nyelvi anyagukban jól kitapintható – feltűnően *e*-ző forrásai (96, 118, 136, vö. 2015 is).

A kötet nagy részét a tartalmi, tematikus ismertetésen túl – célkitűzésének, a szöveg-hagyományozás útja, forrásai feltárásának megfelelően – a szövegek összehasonlítása

teszi ki. A szerző egyfelől a bemutatott négy graduál gondos megfontolással kiválasztott szövegeit veti egybe, ugyanakkor lehetőségét kínálja az esetleges forrásokkal, illetve a korban nagy tekintélynek örvendő egyéb munkákkal (Batthyány, Komjáti, Óvári, Öreg, Ráday graduál; Székely István, Heltai Gáspár, Károli Gáspár, Huszár Gál stb. fordításai) történő összevetésnek is. A szerző több ízben csoportosítva is kínálja az összevethető nyelvi – helyesírási, morfológiai, lexikai stb. – különbségeket, melyek nyelvtörténeti vizsgálatok kitűnő forrásai lehetnek (pl. 58, 60, 96–99, 108–112, 150–153, 200; ez utóbbi helyen érdemes a névhasználati különbségekre is figyelmet fordítani, pl. a Bélyei graduálban Péter apostol neve következetesen *Szent Péter*).

A nyelvtörténeti, történeti dialektológiai vizsgálatokon túl számos további nyelvészeti természetű vizsgálatot is kínál a bemutatott forrásanyag. Ezek közül kettőt emelnék ki: a hibatipológiát és a fordításhagyományt. 1. A szerző utal arra, hogy „a szöveghagyomány eltéréseinek egyik része közönséges másolási vétség” (221). A szövegek illetően összehasonlító vizsgálatával (hibatipológia) a szöveghagyományozásról esetleg még árnyaltabb kép lenne megfogalmazható. 2. A köztudatban úgy él, hogy a magyar reformátorok zsolnárfordításai (a latin Vulgátával szemben) az eredeti forrásokra mennek vissza. FEKETE CSABA több szövegszerű összehasonlítást kínál, melyek nyomán a vizsgált anyagra vonatkozóan megállapítja, hogy ez nem feltétlenül van így: „A zsolnárok tüzetes filológiai vizsgálata ezt nem igazolja” (11; vö. 22–23, de l. 104 is). A latin szöveg használatára utalhat (a kínált szövegszerű egybevetéseken túl: 100–106) az itt-ott előbukkanó latin zsolnárszámozás, vagy a latin incipitek használata (11, 83, 183 stb.) is. A filológiai vizsgálatok nyomán tovább árnyalandozó zsolnárfordítás-hagyomány kibogozható száaira egyetlen kiragadott példa: „Az eltérő kezdés után a Vizsolyi Bibliával való szó szerinti azonosság folyamatos a teljes [2.] zsolnárbán” (131, vö. még pl. 181). A zsolnárokon túl természetesen figyelemre méltók az egyéb egykori zsolnárszmarcsok (antifonák, himnuszok) magyar nyelvű szöveghagyományára vonatkozó vizsgálatok is. A fordítások között vannak kiérlelt, filológiaiilag kidolgozottak, de találunk a „hirtelen jött” anyanyelvű liturgia igényeit kielégítő, „hirtelenében magyarított” (220) fordításokat is. Ezek összehasonlító vizsgálata ugyancsak mélyítheti a fordítói eljárásokról szóló ismereteinket. A szöveghagyomány feltárásánál ugyanakkor számolnunk kell – amint erre a szerző is figyelmeztet – a szóbeli hagyományozás erejével is: „a szertartásnak nem csak könyvek szerinti, hanem széles körben csupán emlékezetből való végzése” (220) újabb vizsgálati lehetőségek felé tár kaput.

6. A Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár (Kiadványok) sorozat kötetei – bár különbözőképpen – fontos forrásokat (nyelv- és művelődéstörténeti emlékeket) közölnek és mutatnak be. Valójában valamennyi kötet „kétarcú”. Egyfelől tudományos igényű forrásközlések és adattárak. Másfelől szerzőik a források közreadásával és az adatok összegyűjtésével nem elégedtek meg, azok (monografikus) feldolgozására, kutató elemzésére is vállalkoztak. Így e köteteket egyaránt haszonnal forgatja, aki a források és adatok iránt érdeklődik, és az is, aki az adott forrásokkal kapcsolatos kutatások eredményeit kívánja megismerni.

A sorozatot többek között az a meggyőződés hívta életre, „hogy a nyelv- és kultúrtörténet, valamint a többi társtudomány együttes művelésére is határozottan szükség van” (A. MOLNÁR 2001: 368). Mindennek tükrében nem csupán a feldolgozott források és a különböző tudományterületeket gyarapító kutatói eredmények e sorozat köteteinek multhatatlan érdemei, hanem a kötetekben mintaszerűen alkalmazott (interdiszciplináris)

megközelítésmód is. Mindez igazolja: a nyelv, a nyelvhasználó, a művelődés, a kultúra és a társadalom elválaszthatatlanok egymástól: ezt érdemes tudatosítania az egyes tudományokat művelő kutatóknak is.

A sorozatot, mindenekelőtt a most bemutatott köteteket – a protestáns hagyományhoz, hitélethez való közvetett vagy közvetlen kapcsolódásuk okán – a magyar reformáció előttünk álló emlékéve jegyében különösen is ajánljuk érdeklődő olvasóink figyelmébe.

Hivatkozott irodalom

- Agendarius 1583/2015. = *Agendarius. Liber continens ritus et caeremonias [...]*. Ed. VARGA, BENIAMIN. Monumenta Ritualia Hungarica. Argumentum Kiadó, Budapest, 2015. <http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/MRH/Telegdi.pdf> (2016. 02. 01.)
- ÉrsK. = Érsekújvári kódex. Kiadása: HAADER kiad. 2012.
- HAADER LEA kiad. 2012. *Érsekújvári kódex 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. MTA Nyelvtudományi Intézete – MTA Könyvtára – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012.
- KÁROLY SÁNDOR 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995. 761–834.
- D. MÁTAI MÁRIA 1994. *Nyelvünk élete*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- A. MOLNÁR FERENC 2001. Egy nyelvi és művelődéstörténeti adattár tervéről. *Magyar Nyelv* 97: 367–368.
- RADÓCZNÉ BÁLINT ILDIKÓ *A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben*. Szenci Molnár Társaság, Budapest.
- TOMPA JÓZSEF 1948. *Magyar nyelvismeret*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2012–2013. Nagyszombati Agendarius. Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596. [Ismertetés.] *Magyar Egyházzene* 20: 421–430.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben

A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai 2011. augusztus 22–27.

Szerkesztette FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár, 2014. 316 lap

1. Az ismertető kötet hányattatott sorsát a kötethez tartozó számadatok is jelzik: a 2011-es kongresszus tanulmánykötete 2014-ben adatott ki nyomtatásban, ismertető, recenzio azonban csak 2016-ban jelenik meg róla. A kötetet két tematikus részre bontva – követve a szimpóziumok szerinti beosztást – ismertetem. A 2002-es jyväslyläi hungarológiai kongresszus óta jelentkezik a dimenziönális nyelvészet tematikájába illö – a nyelv